

ТОПОС ТЮРМИ У ТВОРЧОСТІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО ТА Г. КОСИНКИ

У статті досліджується топос тюрми у повістях «На віру», «Fata morgana», в новелах «Невідомий», «Persona grata» М. Коцюбинського та «Заквітчаний сон», «Гармонія», «Фавст» Г. Косинки. Встановлено, що письменники зосереджуються на осмисленні тюремних буднів своїх персонажів, розкривають систему взаємин в арештантській спільноті, зокрема ставлення до тюремників та інших ув'язнених.

Ключові слова: «школа» М. Коцюбинського, топос тюрми, страх смерті.

На кін. ХХ – поч. ХХІ ст. в історії українського народу нагромадилося безліч документів про політичне переслідування та ув'язнення громадян, які дотримувалися опозиційних щодо правлячої системи світоглядних орієнтацій і переконань. Такі матеріали використовуються науковцями як своєрідні свідчення відповідних епох. Зрозуміло, що в поле зору дослідників потрапила й система пенітенціарних закладів. Цей нелюдяний спосіб приниження людської гідності було своєрідно репрезентовано у мистецтві. Зокрема, художня література чи не найбільше прислужилася освоєнню цієї сфери людських стосунків і суспільних відносин. На сучасному етапі можемо говорити про ряд філософсько-культурологічних досліджень: праці М. Фуко «Наглядати й карати. Народження в'язниці», Ц. Тодорова «Обличчям до екстрими», полемічний збірник публіцистичного характеру «Смертна кара: за і проти». Так, французький дослідник переконує, що «покарання в новітні часи почало перетворюватися на найприхованішу частину кримінального процесу» [15, 13]. На його думку, «в наших історичних суспільствах карні системи треба розуміти як частини своєрідної «політичної економії» тіла: навіть якщо вони не вдаються до жорстоких, кривавих кар, натомість

послугуючись «лагідними» методами ізоляції чи поправи, йдеться завжди про тіло, – про тіло та його сили, їхню корисність та слухняність, їхній розподіл і покору» [15, 33].

Зрозуміло, що література як мистецтво слова, що спирається на засади мімесису-наслідування та на функції людської уяви, не могла не відбивати і фіксувати таких явищ. Вони ставали темами, мотивами різноманітних творів, жили той образний світ, який моделювали письменники. Не виняток і творчість українських письменників від найдавніших часів до сьогодення. Особливо плідним було ХХ ст. Назвемо принагідно імена Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного, У. Самчука, проте віднаходимо подібні зразки і в творчості М. Коцюбинського та Г. Косинки.

Творчість згаданих митців, поза сумнівом, потребує перегляду, нових підходів і тлумачень. Попри значний інтерес до їхнього доробку (дослідження В. Агеєвої, Л. Кавун, Н. Калениченко, Ю. Кузнецова, М. Наєнка, Я. Поліщука, С. Пригодія, О. Черненко) залишається ряд рис, особливостей, штрихів, нюансів або зовсім не висвітлених дослідниками, або ж таких, що заслуговують на ширшу увагу. Автор вважає, що топос тюрми у творчості М. Коцюбинського та Г. Косинки належить саме до цієї категорії. Відтак, актуалізація проблеми на матеріалі повістей «На віру», «Fata morgana», новел «Невідомий», «Persona grata» М. Коцюбинського та «Заквітчаний сон», «Гармонія», «Фавст» Г. Косинки видається перспективною.

Про органічний зв'язок творчості Г. Косинки з мистецькими пошуками автора «Intermezzo», його приналежність до «школи» М. Коцюбинського свідчать емоційні пейзажі, майстерні діалоги, промовисті портретні деталі. Поетика ескізу «Під брамою собору» та етюдів «Мент» тяжіє до наслідування раннього українського модерну, зокрема й М. Коцюбинського. Багата й вишукана кольорова гама новел «В житах» та «Заквітчаний сон» відсилає до «Intermezzo» М. Коцюбинського, що дає можливість припустити про безпосередній вплив останнього на задум Косинчиних творів. Помітні певні

збіги і на текстуальному рівні. У «Сходці» новеліст писав про Петра Цюпку, якого, як і Андрія Волика з «Fata morgana» М. Коцюбинського, скалічено на виробництві. Образ Марти (новела «За ворітьми») нагадує Маланку з повісті «Fata morgana». Для героїні новели земля не тільки годувальниця, а й втілення волі, джерело краси та поезії. Сюжет новели «В хаті Штурми» відверто запозичено у М. Коцюбинського: Михайлові Штурмі, як і Андрію Волику, під час роботи в цукроварні відбило пальці. Мотив цвіту, що облітає, текстуально поєднує «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського та «Заквітчаний сон» Г. Косинки. Як зауважила Л. Кавун, у принципах імпресіоністичної манери, у надзвичайній чутливості до нюансів кольору в процесі зображення явища чи героя, у майстерності підпорядковувати композицію художньому задуму є певна спорідненість між Г. Косинкою та М. Коцюбинським, що особливо чітко простежується при зіставленні творів «Він іде!» М. Коцюбинського та «Троєкутний бій» Г. Косинки [4, 7-8].

У новелах письменників віднаходимо різні варіанти моделювання топосу в'язниці: далися взнаки не лише різні мистецькі підходи, а й особистий досвід. Попри постійний поліцейний нагляд, репутацію неблагонадійного, М. Коцюбинського не було ув'язнено, проте для справжнього митця це й не обов'язково. Необхідний матеріал давали численні судові процеси, повідомлення у пресі, робота в земстві. Відомо, що дружину письменника Віру Устимівну за революційну діяльність було ув'язнено до Варшавської цитаделі. Цілковито реальною була загроза ув'язнення для сестри М. Коцюбинського – Ольги. Крім того, на час написання аналізованих творів вже склалася певна літературна традиція художнього осмислення проблем пенітенціарної системи, йдеться про такі твори, як «Записки з Мертвого будинку» Ф. Достоєвського, «Сибір і каторга» С. Максимова, «Острів Сахалін» А. Чехова, «У світі зневажених» П. Якубовича-Мельшина, «Сахалін» В. Дорошевича, цикл сибірських нарисів і оповідань В. Короленка, начерки й репортажі В. Гіляровського, «Казенний дім» О. Свірського та ін.

Перший в'язничний досвід Г. Косинки склав близько трьох місяців, щоправда, про цей факт автобіографії письменник повідомляє принагідно, на початку своєї літературної діяльності: «Служив в армії рядовим козаком, брав участь у боях... та ще по-дурному сидів місяців зо три в тюрмі» [Цит. за 11, 807]. Швидше всього «козакував» молодий письменник у загонах, що виборювали українську державність, ймовірно під орудою П. Болбочана [12, 466] чи отамана Зеленого, що діяв на Обухівщині, а «тюрма була білогвардійською чи «муравйовською», російсько-більшовицькою» [11, 807].

Вдруге Г. Косинку заарештували у 1934 р. Як зазначив Ю. Бойко, люди, що бачили письменника у в'язниці, розповідали, що поведився він надзвичайно гідно. Одного разу, коли його вели на допит, він кричав: «Мене можете зневажати, але не мій нарід...». Дальші слова заглушила люта лайка катів [3, 72]. Про мужність письменника в стінах тюрми свідчить його останній лист до дружини: «Пробач, що так багато горя приніс тобі за короткий вік. Прости мене, дорога дружино, а простивши – прощай!» [Цит. за 3, 72].

Об'єднуючим чинником у доробку обох письменників, є той факт, що в художніх масивах топос в'язниці відіграє допоміжну роль і покликаний увиразнити внутрішній стан персонажів. У повісті «На віру», в якій М. Коцюбинський ще не повністю відійшов від попередньої літературної традиції, зустрічаємо детальні описи місця ув'язнення: «Холодна була під волостю, у землі. В холодній було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі» [7, 59]. У наведеному фрагменті звертають на себе увагу лексеми «холодна» та «холодно», що відображають характер взаємин Гната та Олександри. Важливо, що йдеться не про звичайну тюрму, а місце тимчасового утримання у волості, а спільна робота та ув'язнення, на думку старшини, мало поєднати чоловіка та жінку.

Після ненавмисного вбивства Олександри, Гната утримують в тюрмі для кримінальних злочинців, опис якої автор повісті візуалізує через сприйняття коханої Гната: «Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких

сіряках – все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно» [7, 94]. У невеликому епізоді авторові вдалося передати атмосферу тюремного життя, виокремити головні ознаки приміщення, за допомогою звуків («брязкіт кайданів») та кольорів (чорний, сірий) передати настрій людини, яка потрапила у зовсім інший для себе світ. Про пригнічений стан протагоніста свідчить його наполегливе бажання будь-що залишити місце ув'язнення: «Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволять мене з тюрми...» [7, 95].

Важливо, що настрої Гната письменник майже не відтворює, а зосереджується на портретних характеристиках. Разючі зміни зовнішності, подані крізь сприйняття коханої жінки, засвідчують і душевні переживання, і розкаяння за вчинений злочин, і страх перед майбутнім.

У новелі М. Коцюбинського «Невідомий» виписано ворожий сутності людини топос в'язниці. Для героя однойменної новели тюрма – «холодний льох» [8, 257], «мішок» [8, 262], «вовча нора» [8, 265]. Зрештою тюремні мури асоціюються з «домовиною». М. Коцюбинський старанно відстежує контроверсійне сходження, своєрідне зживання ката і жертви. Поступово Невідомий настільки ретельно вивчив жертву, що став самоідентифікувати себе з нею. Уже за в'язничними мурами кат намагається звільнитися з-під впливу жертви, провівши чітку демаркаційну лінію між помешканням сановника, що асоціюється зі світлом, теплом і комфортом та власним існуванням «серед сірих холодних стін» [8, 257].

Якщо в описі камери Невідомого превалюють негативні конотації, принагідно згадуються лише окремі елементи інтер'єру: твердий тюремний матрац, лампадка, дірка у дверях; то умови, в яких перебуває кат Лазар («Persona grata») свідчать про його «вищість», «обраність» серед решти ув'язнених. Покращення побутових умов безпосередньо пов'язане з його згодою співпрацювати з тюремною адміністрацією. Камеру прикрашають килими, «м'яке велике крісло, обдерете ззаду і споловіле» [8, 270], «царський

портрет, трохи засиджений мухами» [8, 271]. Однак приміщення не наближається до рівня одомашненого простору й трансформується в зону зла, гріха, демонічних сил, набуває ознак інфернального дому чи «дому з привидами», відтак «побутова ознака – бути житлом, житловим приміщенням – знімається як незначуща» [10, 320]. Важливу роль у в'язничному існуванні ката Лазаря відіграють топоси вікна, дверей, порогу: «Не вільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг» [8, 270]. Вони стають символами переходу, який не може бути подоланий героєм самотійно.

Більшість дослідників одноголосно твердять про воскресіння головного героя твору. Дійсно, на певних етапах розгортання дії твору Лазар ніби починає прозрівати. Проте важко не погодитися з К. Хаддад, яка переконливо довела, що, зрештою, персонаж приходиться не до воскресіння, а до смерті [16, 143]. У тюремному світі протагоніст, намагаючись вийти з кола вбивств, перетворюється на ката, який насолоджується своєю роботою: «І перший раз, після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи, – уперше почув він смак душоубства.

У новелах Г. Косинки «Заквітчаний сон», «Гармонія», «Фавст» не зустрічаємо розлогих описів в'язниці. Як правило, це тимчасові місця ув'язнення, як «мурована школа» в «Гармонії». Виняток становить хіба-що тюрма з новели «Фавст», оскільки у ній є карцер. Організатори тюрем, виконавці покарання приречених іншими членами спільнот своїх супротивників чи зумисних злочинців в усі епохи «підкувалися» про подібні «архітектурні споруди», їхні інтер'єри, враховуючи й передбачаючи очікувані впливи на ізольованих, на їхні реакції та поведінкові акти. Звуження простору позбавляє ізольованих людей не тільки спілкування, а й елементарних умов для звичного нормального функціонування організму як матеріального тіла з органічними потребами.

Автор новели «Фавст» акцентує на розпорядку життя тюрми: візитації тюремного начальства – «повідка по-старому й по-новому» [5, 63];

характеризує ранішню повірку – завжди коротку і занадто вже ділову [5, 62]; окреслює постать похмурого, вічно заляканого карцерами й каторгами старости; згадує ранкове «благословення» прославленого на всю тюрму Сторожука. На мовному рівні і М. Коцюбинський, і Г. Косинка уникають тюремного сленгу, дається взнаки відсутність досвіду ув'язнення, виняток становить тільки «параша» в новелах «Persona grata» [8, 269], «Фавст» [5, 61] та «Заквітчаний сон» [6, 68].

У зв'язку з новелою «Persona grata» актуалізується питання про взаємини арештантів та тюремників. Тюремний смотритель Морда постає як уособлення всесвітнього зла. Протагоніст та інші ув'язненні відверто ненавидять тюремника «за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя» [8, 266]. Лазар, жорстокий вбивця, знічувався під вагою погляду Морди, «залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застиглий погляд» [8, 266]. Проте оцінка Лазарем тюремного смотрителя змінилася після того, як колишній ув'язнений перетворився на ката: «Згадував тільки розмову: «Справишся, братец?» – «Будьте спокійні...» – і круглу безвусу Мордину пику, немов не таку вже противну» [8, 268-269].

Дещо в іншому контексті сприймає Лазар інших тюремників. Так жандарм, що супроводжував майбутнього ката «розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант» [8, 269]. Під впливом приємної розмови та випитої горілки, самооцінка Лазаря значно підвищилася, зникли почуття невпевненості й тривоги: «В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що сей важний жандар, в мундирі й при шапці, стискає руку і говорить, як з рівним» [8, 269].

Постаті тюремників окреслюються винятково крізь призму сприйняття протагоніста. З Каленика – низької, наче не злої людини, «на якій все – вуси, волосся, старий мундир – звисало і опадало... Лазар подумав, що ся людина мусить довго і вперто кашляти блідим скрипучим кашлем» [8, 270] та Івана –

високого, худого прислужника – Лазар, відчувши свою силу, відверто збиткувався: «Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадати щось нове, докучливе та понижаюче» [8, 275]. Проте межа між катом і жертвою-ув'язненим доволі хитка. І після спроби протесту кат байдуже виконував свою роботу, як ремісник, але «в очах у нього з'явилося щось скрите і запечатане» [8, 281]. Для протагоніста новели «Невідомий» тюремники – це не окрема особистість, наділена індивідуальними рисами, а уособлення всієї каральної системи.

Цілу галерею катів за професією та покликанням виводить Г. Косинка у новелах «Фавст» та «Гармонія». Образ слідчого Однорогова («Фавст») постійно зринає в уяві Прокопа Конюшини. Справжній жах на ув'язнених наводить поява іншого тюремника: «Ще далеко до камери було чути дзвін острогів – дзінь, дзінь... Блискучі кавалерійські остроги носив, як відомо було нам, начальник корпусу №6 – прищуватий, синьо-гнідий якийсь на виду, цинічно-нахабний Бейзер (євреї-арештанти дали йому прізвище – зла собака)...» [5, 63].

Штабс-капітана Мічугіна («Гармонія») Г. Косинка недаремно порівнює з псом: «така ж будова щелепів, такі ж ікласті зуби і маленькі, трохи заскалені очі, як у собаки, яка звикла кусати спотайна» [6, 269]. Письменник детально описує його садистські нахили, страту полонених червоноармійців та знущання над лікарем, який лише виконував свій професійний обов'язок. Характерно, що цей випадок Г. Косинка вихопив із життя, під час подорожі залізницею у так званій «теплушці». Про випадки жорстокого, нелюдського ставлення до полонених та катування лікаря, розповів його товариш, якому пощастило вижити, старий дідусь, теж лікар [6, 587 – 588]. Штабс-капітан схильний до театралізації: допит Василя Гандзюка він поводить у музичному супроводі – над хлопцем знущаються під звуки гармонії.

У новелістиці письменників звертають на себе увагу картини загалом відверто неприязного, ворожого ставлення арештантів по відношенню один до одного. На основі різного життєвого досвіду і психофізіологічних можливостей в'язні не тільки зазнають духовного пригнічення тюрмою, а й мимоволі завдають і взаємно посилюють його. Характерно, що в цьому аспекті М. Коцюбинський розвиває традицію, закладену в документальній прозі М. Достоевського («Записки з Мертвого дому» та А.Чехова «Острів Сахалін»).

Решта ув'язнених для Лазаря («Persona grata») – це інші, але не особистості, а частини тіла: «...з-під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі» [8, 266]. Намагаючись подолати власне безсилля та невпевненість, Лазар «починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря» [8, 268]. Байдужість, а то й сміх арештантів, породжували у його душі ще більшу лють: «Йому хотілось тоді різати, вішати, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука!» [8, 268].

Камерний світ з новели «Фавст» складають представники різних національностей, суспільних прошарків, носії різних політичних поглядів: українські селяни Прокіп Конюшина та Конончук, росіянин поручик Кленцов, поляк пан Яцьківський, магометанин Маламет, безіменні євреї. На особливу увагу заслуговує образ Конончука, «що давно вже втратив образ людський» [5, 61]. «Це – темне і вбоге село, – продовжує Г. Косинка, – яке підписує собі акти обвинувачення трьома хрестиками, а вже пізніше, в тюрмі, падає додолу на коліна, коли побачить кришку хліба...» [5, 62].

Образ упослідженого Конончука перегукується з безіменним персонажем роману І. Багряного «Сад Гетсиманський» (недаремно ім'я Г. Косинки згадується у романі [2, 430]). Для цього «відкривателя щастя в безмежній юдолі сліз, наруги й жахливих, безпросвітних злиднів» перебування за в'язничними мурами видається справжнім раєм: «Оце якби

ще сюди й мою стару – і вже б хоч і до самої смерті тут! Годують! Цукор дають! Обід і все як належить!.. І камера обратно ж тепла!.. Братця! Що чоловікові ще треба... [2, 412]. Найжахливіше, що цей селянин чи ремісник з провінції справді так думав, він «збирався розбагатіти, з'їдаючи лише одну пайку на два дні, а решту складаючи до торби» [2, 413], і не на жарт розпитував співкамерників про те, чи не можна з в'язниці передати хліб і цукор на волю. На решту ув'язнених цей «когут», «мішок з костями» справляв гнітюче враження, до нього ставилися з певним співчуттям, «в якому не було й крихти іронії, а скоріше гіркий жаль» [2, 413].

Образи інших ув'язнених Г. Косинка максимально індивідуалізує. Полонені червоноармійці («Гармонія»), заляклі в довгому чеканні допиту, сиділи на підлозі трьома сіро-зеленими купами і «злякано прислухались до найменшого руху...» [6, 271]. У кожного з них своя позиція. Один із безіменних ув'язнених, виснажений фізично і психологічно, прагне швидше померти і звільнитися від тортур, інший – ще має сили для життя. Полонений червоноармієць Арон, усвідомлює, що йому, як євреєві, нічого сподіватися, єдиний вихід з в'язниці – розстріл.

Г. Косинка виокремлює й іншу позицію: страх смерті і прагнення будь-якою ціною зберегти собі життя. Митець зображує екзистенційну ситуацію вибору: «...Я – мобілізований. Так і скажу, – тихо шепче він у темряві. – Мені однаково: офіцери, комісари – один чорт! Я – солдат, поняв? Тьомний, к примеру, сказать... Неграмотний – это ж будут брать в уніманія?...» [6, 272]. Образ полоненого червоноармійця, перегукується із сартрівським Пабло Ібієтта, героєм оповідання «Мур». Герої Г. Косинки і Ж.-П. Сартра не належать до героїв. Ніде немає жодного слова про їхні переконання та ідеали. Драматизм подій дав змогу провести своєрідний експеримент, поставити людину в екстремальні обставини, змалювати так звану «граничну ситуацію». Вони намагаються якось осмислити факт власної загибелі і, якщо не змиритися з нею, то хоча б внести деяку логіку та сенс в абсурд того, що відбувається. Здавалося б, спільність долі мала зблизити їх із

співкамерниками, проте кожен з них виявляється самотнім перед лицем смерті і мусить сам розібратися в хаосі думок і почуттів.

Важливо, що у «Фавсті» Г. Косинка проводить чітку межу між «блатними» та «політичними». Це розмежування, зважаючи на те, що твір незакінчений, проведено лише пунктирно, проте з позиції сьогодення надзвичайно промовисте. Репліку щодо «блатних» на адресу Прокопа Конюшина висловлює «господин поручик»: « – Жаль-жаль, – говорить Кленцов, – що тебе не посадили до блатних... Жаль, там би одразу бандитський дух вивіявся...» [5, 62].

В новелах «Фавст» та «Гармонія» героїв проведено крізь горнило в'язничних випробувань: муравйовських затінків і білогвардійської катівні. Василь Гандзюк уособлює найменш свідому частину українського селянства: «... не гаразд розуміє він, що воно визначає – нація? Справді, якої він нації?» [6, 282]. В ув'язненні він еволюціонує до усвідомлення азів марксистської ідеології і починає бачити в ній оманливу перспективу.

Прокіп Конюшина демонструє високу національну свідомість і водночас – загальнолюдські риси. На думку В. Агеєвої, Фавст-Конюшина, очевидно, найближче стоїть до Косинчиного «ідеального героя» [1, 67]. Як зазначив Ю. Бойко, Конюшина – це не фантазія, не вигадка. Письменник «змалював цей образ із природи, коли сам уперше потрапив до советської в'язниці [3, 71]. Перед читачем розгортаються моторошні картини життя в'язниці з її «парашами», вошами, сварками, карцерами. Конюшина, безпосередня і цільна натура, надихана пахощами українського чорнозему, перейнята споконвічною гідністю власного народу. Простий подільський дядько з обличчям, що нагадує легендарного Фавста, з натрудженими мозолистими руками, екзальтовано згадує боротьбу селянських загонів проти більшовицької навали. Цілеспрямовано шукаючи шляхів до головних життєвих істин, герой одержимий національною ідеєю, жаданням цілковитої людської волі. В очах Фавста наратор помітив «ненависть і зневагу не тільки до Бейзера, а до всіх нас...» [5, 63]. Г. Косинка не мав можливості докладно

розробити цей напрямок, проте в уяві спливає образ Хоми Гудзя із закликом тотального нищення за не спротив насильству: «Ходив би від хати до хати – та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого – що не боронить» [9, 56]. Ідейно Прокіп Конюшина ближчий до тих, хто сміливо дивився в очі смерті й залишив на стінах камери запис: «Тут була остання ніч... Ми загинули за волю свого народу; той, хто одвідає цю камеру, хай згадає нас... Земля українська – кров'ю окроплена, діти цієї землі гниють по тюрмах слов'янських народів, бо самі вони – гній і труп... Люди без волі, без бажання навіть...» [5, 67].

У новелі «Заквітчаний сон» героїня зображується так: «Кучерява Оленка з дикого поля ..., на щоках зацвіте соромливий мак» [6, 65]. Вона переймається звісткою про загибель коханого Андрія, потім чомусь опиняється у в'язниці, кінчає життя самогубством. Про причини її вчинку письменник повідомляє стримано й по-імпресіоністськи лаконічно: «...І поплила сорок п'ята ніч у тюрмі: спалені очі Оленки цілували ґрати, а сум її налився як пашня, заповнів» [6, 68]. І коли в розв'язці вартовий повідомляє комусь по телефону про «маленьку неприємність» з Олесею Андріяш, на іншому кінці дроту хмикають: «Червона мачина... Жаль, жаль, але... » [6, 68]. Читач розуміє, це Андрій, коханий Оленки, – оповідач, що насправді був живий і, автор не пояснює, з яких причин опинився серед її переслідувачів.

У повісті «Fata morgana», власне, образ в'язниці існує лише на рівні наміру, погрози. Лише Марко Гуца мав досвід тюремного ув'язнення. Важливо, що в повісті М. Коцюбинському вдалося показати, як під впливом змін суспільно-політичного життя, тотального зубожіння та несправедливості по відношенню до найменш захищених прошарків суспільства, змінюється ставлення до ув'язнених на селі. Традиційною патріархально-негативною є позиція Андрія та Маланки Воликів. Маланка зауважує: «... Гуцин? Кажуть – піймався на злочинстві, посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові» [9, 50]. Після повернення з в'язниці, Марко Гуца сприймається односельцями в героїчному ареолі. Крім того, для темного селянства він є

уособленням всезнаючої досвідченої людини: «Його питали – як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати» [9, 104]. Навіть старші люди визнали його авторитет, біля нього згуртувалася молодь.

Однак жоден із односельців Марка Гуці не бажає особисто скуштувати тюремного хліба, понести відповідальність за вчинені злочини. Страх унаочнювала розправа, вчинена каральною експедицією в сусідньому селі: «... в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров» [9, 133]. Усвідомивши можливість ув'язнення, недавні товариші, підтримувані заможнішими односельцями, представниками сільської влади, ціною життя недавніх однодумців намагаються убезпечити себе і чинять самосуд. Одним із перших зрадив Панас Кандзюба: «Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно» [9, 134]. Рятуючи своє життя, Олекса Бедзик догнав пораненого Семена Мажугу і вдарив ззаду колом.

Крім повістей «На віру», «Fata morgana», новел «Невідомий», «Persona grata» М. Коцюбинського та «Заквітчаний сон», «Гармонія», «Фавст» Г. Косинки варто згадати, бодай пунктирно, інші твори прозаїків, у яких також актуалізовано топос тюрми. Як правило йдеться про поодинокі згадки, які, проте, є надзвичайно важливими з огляду на еволюцію поглядів героїв.

Так для Юрчика з новели «Перед світом» тюрма: «... маленький узлик срібної нитки: рік у тюрмі. Ех, славні часи то були!» [6, 42]. Собачка з «Анкети», згадавши про тримісячне перебування в «особом отделі» замислюється про свої подальші перспективи і докладає ще більших зусиль, щоб довести свою відданість новій владі. Про тюрму згадують герої Г. Косинки: Хомиха з новели «Зелена ряса», [6, 99], Петро Гордійчин («За ворітьми») [6, 125], Мусій Швачка («Політика») [6, 199], Кіндрат Осика («Товариш Гавриш») [6, 139].

Про свій тюремний досвід згадує і безіменний мужик з новели М. Коцюбинського «Intrmezzo»: «Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому в морду...» [8, 308] та пан Млина («Коні не винні»): «... я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду в тюрму... На Сибір піду...» [9, 268], захопившись своєю ліберальною грою.

Отже, у повістях «На віру», «Fata morgana», новелах «Невідомий», «Persona grata» М. Коцюбинського та «Заквітчаний сон», «Гармонія», «Фавст» Г. Косинки письменники художньо осмислюють тюремні будні своїх персонажів, умови утримання, розкривають систему взаємин в арештантській спільноті, зокрема ставлення до тюремників та інших ув'язнених. Важливо, що кожному з письменників вдалося показати еволюцію героїв, зміни світогляду під впливом пережитих випробувань. Характерно, що в аналізованих художніх масивах топос в'язниці не виконує самотійної ролі, а лише увиразнює внутрішні переживання героїв, що свідчить про високий мистецький рівень письменників-модерністів. Важливо, що одними з перших в українській літературі вони актуалізували проблему тюремного переслідування через незгоду з офіційною владою, осмислили появу «політичних злочинців» (М. Коцюбинський) та ув'язнення тих, хто займав виразно національну проукраїнську позицію (Г. Косинка).

Сподіваємось, що результати дослідження допоможуть об'єктивному висвітленню творчого доробку письменників, сприятимуть подальшому звільненню від спрощених оцінок, стануть корисним матеріалом для поглибленого розуміння літературного процесу ХХ ст., зокрема творчості Б. Антоненко-Давидовича, І. Багряного, Т. Осьмачки, У. Самчука, а запропонована модель інтерпретації топосу тюрми дозволить глибше з'ясувати особливості художнього світу згаданих митців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Українська імпресіоністична проза / В. Агеєва. — К. : Наук. думка, 1994. — 165 с.

2. Багряний І. Сад Гетсиманський: роман / передм. О. Гаврильченка, А. Коваленка / І. Багряний. — К. : Дніпро, 1992. — 528 с.
3. Бойко Ю. Григорій Косинка // Бойко Ю. Вибране / Ю. Бойко. — Мюнхен : Логос, 1971. — Т. 1. — С. 65—73.
4. Кавун Л. І. Новелістика Г. Косинки і проблема поетики української малої прози 20 — 30-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Л. І. Кавун. — К., 1995. — 24 с.
5. Косинка Г. Вибрані твори / вступ. слово П. П. Кононенка ; передм. О. А. Хоменка / Г. Косинка. — К. : ТОВ «ЛДЛ», 2002. — 192 с.
6. Косинка Г. Гармонія : Оповідання. Публіцистика. Спогади про Григорія Косинку / Г. Косинка ; [упоряд., авт. приміт. Т. М. Мороз-Стрілець ; авт. передм. Г. М. Штонь]. — К. : Дніпро, 1988. — 605 с.
7. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський — К. : Наук. думка, 1973—1975. — Т. 1 : Повісті, оповідання (1884 — 1897). — 1973. — 408 с.
8. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. — К.: Наук. думка, 1973—1975. — Т. 2 : Повісті, оповідання (1897 — 1908) / М. Коцюбинський. — 1974. — 383 с.
9. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. / М. Коцюбинський. — К. : Наук. думка, 1973—1975. — Т. 3 : Оповідання, повісті (1908 — 1913). — 1974. — 432 с.
- 10.Лотман Ю. М. Семиосфера : Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Ю. М. Лотман ; [сост. М. Ю. Лотман]. — СПб : Искусство — СПб, 2000. — 704 с.
- 11.Наєнко М. Художня література України: від міфів до модерної реальності / Михайло Наєнко. — К. : Просвіта. — 2008. — 1064 с.
- 12.Розстріляне відродження : Антологія 1917 — 1933 : Поезія — проза — драма — есеї [упорядкув., передм., післям. Ю. Лавріненка ; післям. Є. Сверстюка]. — К. : Смолоскип, 2002. — 984 с.

13. Смертная казнь : за и против [под ред. С .Г. Келиной]. — М. : Юрид. лит., 1989. — 528 с.
14. Тодоров Ц. Обличчям до екстрими / Ц. Тодоров ; [пер. з франц]. — Л. : Літопис, 2000. — 416 с.
15. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці / М. Фуко ; [пер. з франц.]. — К. : Основи, 1998. — 392 с.
16. Хаддад К. А. Екзистенційний дискурс у творчості Михайла Коцюбинського : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Хаддад Катріна Аднанівна. — Харків, 2004. — 204 с.

А. МЕНШИЙ

ТОПОС ТЮРЬМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ М. КОЦЮБИНСКОГО И Г. КОСЫНКИ

В статье исследуется топос тюрьмы в повестях «На веру», «Fata morgana» новеллах «Неизвестный», «Persona grata» М. Коцюбинского и «Цветной сон», «Гармония», «Фауст» Г. Косынки. Установлено, что писатели художественно осмыслили тюремные будни своих героев, раскрыли систему взаимоотношений в арестантской среде, а именно отношение к тюремщикам и другим осужденным.

Ключевые слова: «школа» М. Коцюбинского, топос тюрьмы, страх смерти.

А. MENSHIY

TOPOS OF PRISON IN M. KOTSYUBINSKY'S AND G. KOSYNKA'S OEUVRE

The article examines the topos of prison in M. Kotsyubinsky's short stories «On trust», «Fata Morgana», «Unknown», «Persona grata» and G. Kosynka's

«Colour Dream», «Harmony», «Faust». It was stated that the writers creatively comprehended the days spent in prison by their characters and revealed the system of the relationship in prison, especially between the prison-keepers and convicts.

Key words: Kotsyubinsky' school, the topos of prison, the fear of death.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2012 р.